

ਕਾਮਰੇਡ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ : ਇਕ ਸੰਸਥਾ-ਇਕ ਵਰਤਾਰਾ

ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ

ਜਿਸਮਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਿਧਾਂਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਦਾ ਜੀਵੰਤ ਰਹੇਗੀ। ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਦਲਿਤਾਂ-ਦਮਿਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਧਰੂ ਤਾਰਾ ਜਾਂ ਸੂਰਜ। ਕੁਛ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹ ਸਹੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਨ। ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਭਾਅ ਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਭਾਅ ਜੀ' ਸ਼ਬਦ 'ਕਾਮਰੇਡ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਾਅ ਜੀ' ਅਤੇ 'ਕਾਮਰੇਡ' ਪਰਾਇਆਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਭਾਅ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਛੋਟਾ ਮਾਲੂਮ ਹੋਏਗਾ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਸਫਲ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਯੋਗ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸਨ। ਮੱਧਵਰਗੀ ਖਾਸੇ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ-ਖਾਸੇ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤਗਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤਨ, ਸੂਝਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਨਿਮਨ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ (ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ., ਸੀ.ਪੀ. ਐਮ. ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਕਸਲੀ ਗਰੁੱਪ) ਮੱਧਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ (ਭਾਵ ਕ੍ਰਾਂਤੀ) ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਪਣੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਹ ਪਹਿਲੂ/ਵਰਤਾਰਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੱਡਾ ਘਾਟਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ ਵੱਡੀ ਬਾਤ, ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਕਹਿਣੀ-ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਕਾਮਰੇਡ ਕੋਲ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ, ਅਮਲੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਅਮਲ ਹੈ ਪਰ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਖਾਸਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਇਕ ਵਰਤਾਰਾ ਸਨ, ਉਹ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਸਨ, ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਨਾ ਰੁਕੇ, ਨਾ ਝੁਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ, ਪੁਲਸੀ ਡੰਡੇ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਵੀ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੀਆਂ, ਝੁਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਝੁਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਖ਼ਰੇ ਕਾਮਰੇਡ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਿ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਧ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਖੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਵੀ ਖੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪੁੰਜੀ, ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਿਰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੰਜੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ (ਸੰਸਥਾ) ਦਾ ਸਮੂਹ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਮੌਤ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜੀਵੇ, ਲੜੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਜੇ ਨਾਲ ਮੰਜਾ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਗਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ। ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ (ਕਾਮਰੇਡ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ) ਕੋਲ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਸ਼ਬੰਦੀਆਂ, ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀਆਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਨਾ-ਮੁਰਾਦ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਰੋਣਾ ਨਹੀਂ ਰੋਇਆ, ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਰੋਗਾਂ-ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਜਰ ਲਈ ਪਰ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਜੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ (ਸਭ ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ) ਪ੍ਰਤੀ ਗਿਲੇ-ਸ਼ਿਕਵੇ ਸਨ, ਇਹ ਪੀੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪੀੜ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ, ਲੋਕਾਂ (ਨਿਮਨ, ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ) ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ-ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਬੜਾ ਵਿਡੰਬਨਾਜਨਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਹਨ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਗ਼ਮਗੀਨ ਹਾਂ। ਗ਼ਮ ਤਾਂ ਰਹੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਗ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੋਂ ਊਰਜਾ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਅਹਿਦ (ਸੱਚੇ ਮਨੋਂ) ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ (ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ) ਕਿ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦ (ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ, ਸਮਾਨਤਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਰਾਜ) ਲਿਆਵਾਂਗੇ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਨਾਹਰਿਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ, ਪਹਿਰਾ ਦਿਆਂਗੇ ਠੋਕ ਕੇ) ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ (ਨਾਹਰੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਾਰੋ, ਮਾਰਨੇ ਵੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ) ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ

ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਮਾਨਤਾ ਬਣੇਗੀ, ਫਿਰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਸਨਦ ਰਹੇਗੀ। ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਸਲਿਆਂ-ਸੰਕਟਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬੜੀ ਕਾਰਗਰ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਸੀ। ਮੂਲਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬੜੀ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਿਡਰਤਾ, ਧੜੱਲੇ ਅਤੇ ਜਬੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਲਵਾਦ ਅਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਉੱਪਰ ਆਕਰਮਣ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਸੀ, ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਬੇਜੋੜ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਵਰਤਣ ਦੇ ਮੁਦੱਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ (ਭਾਵ ਵਰਤਮਾਨ) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਵ ਭੂਤ) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ (ਇਹ ਮਾਰਕਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ) ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸੱਚੀ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭੂਤ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਭੂਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਭੂਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੂਲਵਾਦੀ-ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਸਨ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵੱਲ ਭਾਵ ਪਿਛਲਖੁਰੀ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵੱਲ ਗਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਸਨ। ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ-ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਂਹਦਰੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ-ਖਿੱਚੂ ਸੀ ਜਦਕਿ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੋਚ ਅੱਗੇਵਧੂ ਅਤੇ ਹਾਂਦਰੂ ਸੀ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਸਲਿਆਂ-ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਰਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ 'ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਖੇਡਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਰਕਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਵਾਹੁਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 170 ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਟਕ ਰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ, ਸੰਕਟ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਭਾਵ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਾਟਕ ਰਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ

ਕਲਾ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਿਲਕੁੱਲ, ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤਕਾਰੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰਲੇ ਵਰਗ ਲਈ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਰਚੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਨ, ਦਲਿਤ, ਦਮਿਤ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਲਈ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਦੁੱਭਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਾ-ਸੁਹਜ ਵੀ ਉਹ ਵਰਤੀ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਅੰਦਰ ਸਹਿਜੇ ਧੱਸ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਪਰੋਂ ਲੰਘ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਚੀਦਾ-ਜਟਿਲ (Complicated) ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਵੀ ਸਰਲੀਕਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਸੀ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਰੰਗਮੰਚ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਰ-ਮੇਚ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਲ ਜਿਹੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਥੜਾ-ਨੁਮਾ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਹੀ ਖੇਡੇ। ਸਟੇਜ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਟੇਜ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੱਥ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਸਰਲ ਮੰਚਨੀ ਤਕਨੀਕ 'ਚੋਂ ਹੀ ਨੁੱਕੜ-ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੁੱਕੜ-ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੇ ਸਰਲ ਸਟੇਜੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੇ ਸਰਲ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਸਟੇਜ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੇਧ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੱਬੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਖੱਬੀ ਸੋਚ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਂਚ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਵੀ ਸਟੇਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਥਿੜਕਣ ਦਾ ਮਾਸਾ ਵੀ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬੇਖੌਫ਼ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਭਾਵੇਂ ਸੱਦਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੀ ਗਿੱਟੇ-ਗੋਡੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਆਪਣੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ? ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਿਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ 'ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ-ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ' ਬਾਰੇ ਬੋਧ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਜੋ ਲੇਖਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਅਤੇ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਖੱਬੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਿੜਕਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਰ ਨਾਟਕ-ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਸੁਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੀ ਜੋ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ-ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਟੋਨ ਅਤੇ ਲਹਿਜ਼ਾ ਤਿੱਖਾ, ਕਟਾਖ਼ਸ਼ਮਈ, ਪ੍ਰਸ਼ਨਮਈ, ਰੋਹਮਈ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ, ਤਰਾਸਦਿਕ-ਕਰੁਣਾਮਈ, ਫ਼ਿਟਕਾਰਮਈ,

ਸੰਬੋਧਨਮਈ, ਸਪੱਸ਼ਟਵਾਦੀ, ਸਰਲਭਾਵੀ, ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਹ ਟੋਨ ਅਤੇ ਲਹਿਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ-ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ-ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਨਵ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਉਹ ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਏਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਆਧਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਿਰਾਂ ਕਿਸੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਤੇ ਇਕ ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ, ਏਕੇ ਰਾਹੀਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ। ਹਰ ਧਿਰ ਜੇ ਇਕੱਲੀ-ਇਕੱਲੀ ਲੜੇਗੀ, ਕਤੱਈ ਉਸਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਏਕੇ ਬਿਨਾਂ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ (ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ) ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰਾਹਾਂ (ਭਾਵੇਂ ਮੰਜ਼ਲ ਇਕ ਹੈ) ਕਰਕੇ ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਲੜਨ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ) ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਾਂ, ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕੜਵੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਜਨ-ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮੱਤਭੇਦ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ (ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਕਾਰਨ) ਹੋਇਆ ਵੀ ਪਰੰਤੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਰੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਸਮਾਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੁਝ ਨਕਸਲੀ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ 'ਲੋਕ ਮੋਰਚਾ' ਬਣਾ ਕੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਇਕ-ਅੱਧੀ ਧਿਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੱਗਭੱਗ 17 ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਕੁਝ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਹਾਂਦਰੂ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮੱਤਭੇਦ ਘਟਾ ਕੇ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਬੰਧੀ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਏਕਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਫਲ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪਵੇਗਾ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਧਿਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਜਿੱਤ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਹੈ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਕਾਮਰੇਡ ਹਾਂ ਤਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹਨ, ਆਧਾਰ ਹਨ। ਹਰ ਖੱਬੀ ਧਿਰ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਕਿਸੇ

ਇਕ ਖਾਸ ਧਿਰ ਲਈ ਭੰਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਸਭ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਪਣਾਈਏ?

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕਾਮਰੇਡ ਸਨ, ਖਰੇ ਕਾਮਰੇਡ, ਅਖੌਤੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬਤੌਰ ਨਾਟਕਕਾਰ-ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦਿਨ ਵਖਰੇਵੇਂ ਅਤੇ ਮੱਤਭੇਦ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਜਾਣਿਆ, ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਖੇਤਰ (ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ) ਚੁਣ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ (ਪਲਸ ਮੰਚ) ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਇਸੇ ਸੋਚ 'ਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਲਸ ਮੰਚ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਠੀਕ ਸੀ, ਢੁੱਕਵਾਂ ਸੀ, ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਪਲਸ ਮੰਚ ਅਜਿਹਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਲਸ ਮੰਚ ਨੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਨਾਉਣ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਪਲਸ ਮੰਚ (ਨਸਰਾਲੀ ਵਿਚ 1982 'ਚ ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਲਸ ਮੰਚ ਦਾ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ ਕਈ ਸਾਲ ਛੰਦੜਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਲ ਘੋਲੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ) 'ਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤਕਾਰੀ ਲੇਖਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਲਸ ਮੰਚ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੱਬੀ ਸੋਚ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ-ਇਕਾਂਗੀਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਲਈ ਪਲਸ ਮੰਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਲਸ ਮੰਚ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਉੱਨੀ-ਇੱਕੀ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਖੱਬੀ ਸੀ। ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੰਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਮੰਚ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜਾਂ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਅਜੰਡਿਆਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਡੂੰਘੇ ਮੱਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੇ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਸਨ ਤਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਲਸ ਮੰਚ ਦਾ ਖੱਬੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹੈ। ਪਲਸ ਮੰਚ ਨੇ ਖੱਬੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਮੰਚ ਨੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ, ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਲਸ ਮੰਚ ਨਾਲ ਲੱਗਭਗ 18 ਤੋਂ 20 ਤੱਕ ਨਾਟਕ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ-ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇਣੀ, ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਲਖਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ (ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੀ ਦੇਣ) ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਅਤੇ ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਪਲਸ ਮੰਚ ਸਨ ਅਤੇ ਪਲਸ ਮੰਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਪਲਸ ਮੰਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲਤਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ (ਹੈ)। ਪਲਸ ਮੰਚ (ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ) ਨੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ-ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਟਕ-ਮੇਲੇ ਆਯੋਜਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਕਈ

ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਨਾਟਕ-ਮੇਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 25 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਹਾਲ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਿਵਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਗੀਤ ਸੰਗੀਤ ਮੇਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਹੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਡੇ ਲੋਕ-ਮੇਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਲੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮਾਂ-ਮੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ-ਕੋਨਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਮਾਗਮ-ਮੇਲੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਖੱਬੀ-ਸੋਚ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ-ਫੈਲਾਉਣ 'ਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ-ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਏਜੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਲਸ-ਮੰਚ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਟਕ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਕ ਵਿਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ਲੀਲ-ਲੱਚਰ ਅਤੇ ਦੇਹਵਾਦੀ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਕ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕੈਸਟਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਾਂਗ ਗੀਤ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ-ਸੰਕਟਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਾਂਗ ਗੀਤ ਵੀ ਖੱਬੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਾਹਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਲਸ ਮੰਚ ਦਾ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਸਰਦਲ' ਸਾਹਿਤਕ ਬੁਲਾਰਾ ਸੀ। 'ਸਰਦਲ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹਾਂਦਰੂ ਅਤੇ ਅੱਗੇਵਧੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਸਰਦਲ' ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹੁੰਚ, ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ-ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਸਰਦਲ' ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਛਪਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਮਤਾ' (ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਚਾ) ਪਰਚਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਟੀਚਿਆਂ, ਆਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। 'ਸਰਦਲ' ਵਾਂਗ 'ਸਮਤਾ' ਪਰਚੇ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। 'ਸਰਦਲ' ਅਤੇ 'ਸਮਤਾ' ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹਿਸ ਬਿਨਾਂ ਨਿਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਹਿਸ 'ਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਨਿਕਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਣਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਾਅਰਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਲਾਭ-ਹਾਨ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵੀ ਬੜੀ ਵਾਜਬ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਕਿਰਤੀ ਵੀ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਬੰਦਾ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਅ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਰੀਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਖੱਬੀ-ਧਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ

ਸੀ। ਜੋ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ-ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਦੇਣ ਵੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ। ਉਹ 15 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਮ ਸਾਹਾਂ ਤੱਕ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀ ਆਯੂ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ (ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ) ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਝੋਲੀਚੁੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ, ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਪਿਛਾਖੜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਰੋਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇਵਧੂ ਭਾਵ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀਆਂ ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਨਕਲਾਬ ਸੀ, ਇਨਕਲਾਬ ਭਾਵ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਮਕ ਨਗਾਰੇ ਦੀ, ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਰਾਹ 'ਤੇ, ਜੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਹਵੇਲੀ, ਕਰਫਿਊ, ਬੇਗਮੋ ਦੀ ਧੀ, ਗੁਲਾਬੀ ਪੱਗ, ਹੋਰੁ ਭੀ ਉਠਸੀ, ਨਵਾਂ ਜਨਮ, ਕਾਮਰੇਡ, ਟੁੰਡਾ ਹੌਲਦਾਰ, ਬਾਬਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਟਕੀ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ-ਇਕਾਂਗੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਚਨ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਕ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਕਲਾ ਵੀ ਜਮਾਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ, ਬੇਜੋੜ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਲਾ-ਸੁਹਜ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਆਭਾ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਮੈਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪਲਸ ਮੰਚ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ 20 ਸਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ-ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬੋਧ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਗਵਾਹ ਹਾਂ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਨਾ ਅੱਕਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਥੱਕਦੇ ਸਨ, ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਲਸ ਮੰਚ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਂ ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਓਨੀ ਉਰਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਜਦ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ, ਸਟੇਜ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦੇ, ਜਦ ਮਾਈਕ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਦਹਾੜਦੇ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਰਜਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੇ ਉਰਜਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਘਰ ਠਹਿਰੇ (ਠਹਿਰੇ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸਨ) ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ., ਸੀ.ਪੀ.ਐਮ. ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਕਸਲੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਆਲ 'ਚ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਐਮ. ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ? ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ

ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ— ਸੁਰਜੀਤ! ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਰਾਹ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਇਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਕੋਈ ਦਿਨ ਆਏਗਾ ਜਦ ਇਹ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਗੀਆਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ। ਨਕਸਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਕੋਈ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ— ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਐਮ. ਵਾਂਗ ਨਕਸਲੀ ਵੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾਂ, ਤਬਦੀਲੀ ਮੁਨਾਸਬ ਵੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਐਮ. ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਬਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਨਕਸਲੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਮੌਜੂਦ ਗੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਚ ਪਏ ਅੰਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਦੋਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਾਯੂਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਸਮਾਂ, ਹਾਲਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਏਕੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਵੀ ਸੋਚ ਹੈ, ਸਮਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਬਣਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ, ਕੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਰਸੋਂ.....।